

TARİHSEL ÇERÇEVESİ BAĞLAMINDA KÜRESEL BİR KÜLTÜR AĞI OLARAK ORTA ASYA'DAKİ TASAVVUFÎ İSLAMLAŞMANIN SOSYOLOJİK SONUÇLARI*

Ali Öztürk**

Giriş

Tasavvufun İslamlaşmaya katkısı tartışılmaz öneme sahiptir. Nitekim Orta Asya İslamlaşmasının esin verdiği çeşitli tasavvuf ekollerinin medrese ve fıkıh ekollerinden daha etkili olduğu bilinmektedir. Dönemine uygun kü-kurumsal¹ niteliğinin yanı sıra özellikle İslam'ın sosyolojik doğasına dinamik ve esnek bir yapı kazandırarak geliştiği bölgelerdeki kültürel ve sosyal yapılarla reaksiyona girerek eklektik bir pratik ürettiği görülmektedir.

Bu bağlamda Orta Asya ve çevresinde tasavvufun etkili bir İslamlaşma süreci yarattığı dikkate değerdir. Sosyal bilinç-dışılığa² önemli katkılar sağlayan tasavvufi İslamlaşması çeşitli büyük değişimlerde kimlik kodunu buharlaştırarak yeni durumlara imajinatif düzlemde uyarlı bir yapı üretmektedir. Ama bu durum geleneğin kurumsal niteliklerini sarssa da sosyolojik pratiğini ve duygusal derinliğini ortadan kaldıramamaktadır. Bu çalışma temelde tasavvufi İslamlaşmasını, kurumsal değişimle sosyolojik etkileri arasındaki asimetrik durumu Orta Asya'yı kendine özgü ardıllar yaratan tarihi bakımından analiz etmeyi hedeflemektedir. İncelemeye tâbi tutulan odak sorunsallar, özel birçok ihtisas sahasını da ihata ettiği için biz sadece ihtisasımızın imkân tanıdığı sınırlılıklar bağlamında meselenin sosyolojik perspektifi ve ona bağlı kavramsallaştırmalarla yetineceğiz. Nihai amaç

*Bu makale 2012'de Bişkek'te Uluslararası Orta Asya'da ikinci İslam Sempozyumunda sunulmuştur.

**Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Küresel çapta, küresel tesirler icra eden...

² Müspet anlamda; çünkü tasavvufi yöneliş insanın alt kimliklerden azadesini esas aldığından, ırk, cinsiyet, statü vb. kodlarını "büyük hikâye"ye manevi eğilimini güçlendiren göstergelerle beslemektedir.

olarak da tasavvufi İslamlaşmanın sosyal-meta-epistemolojik niteliğinin olabilirliğini ve buna bağlı olarak da çeşitli veçhelerini kısaca tartışmış olalım.

Tasavvuf İslamlaşmasının Mahiyet ve Önemi

İslam'ın doğuşu sınırlı ihtilafların dışında kuşkusuz oldukça rafine, anlaşılabilir ve her yönüyle bilinebilir gelişmeler, değerler, olaylar ve olgular üzerinden olmuştur. Hz. Peygamberin öncülüğünde vahyin gölgesinde ve bilinebilen mekân ve sosyal yapıların, bireylerin, aktörlerin ve figürlerin sancılı ve kararlı dönüşümünün büyük bir uygarlığa açılan tüm ayrıntıları tarihsel olarak kayıt altındadır. Ancak gerek Hz. Peygamberin vefatı gerekse İslam'ın ilk dönemdeki kararlı, titiz, sancılı, büyük bir sosyal terbiye, zihniyet ve yaşam tarzına dayalı tedrici ve mucizevi değişimi, yerini hızlı ve durdurulamaz fetih hareketleriyle yayılan ve çok kısa sürede dünyada hatırı sayılır coğrafyada etkili olan küresel bir güce dönüştürdü.

Bu denli kısa sürede ve geniş coğrafyada etkili olan İslam inanç ve medeniyeti başlangıçta düşünüldüğü kadar rafine sonuçlar üretmedi. Hâkim olduğu coğrafyada gerek kimlik gerekse birleştirici değerleri bakımından insanlığın yeni savunusu olduysa da kimi kaotik ve asimetrik süreçlere de sebebiyet verdi. Gerek siyasal manada gerekse sosyo-ekonomik dönüşümde ve mevcut derin kültürel yapıların dönüşümü açısından kendine özgü yeni ve farklı yöntemler, arayışlar ve araçlar geliştirdi.

Esasen İslam çıkışı itibari ile egemen araçlarca engellenen ve bir hayli güçlükler çeken, yayılması itibarıyla ise çeşitli öncü faktörlerin yanında egemen araçlara da sahip olarak sosyolojiye derinlemesine nüfuzu zamana yayararak yayılmıştır. Bu da onun çıkışı ve yayılışı arasında sosyolojik hazmedilme ve derinleşen sosyolojik süreçliliği açısından tecrübe ettiği ilk mekanizmaları bakımından bir takım farklar üretmiştir. İşte bu asimetrik durumu tecrübesinde görelî olarak mündemiç ya da değil pratiği açısından ise, kimi yeni mekanizmalarla giderme yoluna gitmiştir.

Bu araçlar ve yöntemler temelde İslam'a ve İslam medeniyetine hizmet ediyorsa da çeşitli karmaşık saiklerin bir bileşeni olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu yaklaşım genelde tasavvuf hareketleri için söylenece de esasen ilmiye faaliyetlerinin çoğu için şu veya bu şekilde geçerlidir. Bu durumda esasen İslam medeniyeti karşılaştığı yeni durumları tamamen reddetmiyor, onları yeniden içeriklendirip, terbiye etmeyi ve İslam değerleri bünyesinde insanların hizmetine sokmayı uygun buluyordu. Alanımız olmamakla birlikte kanaatimce İslam dünyasında gelişen ve etkili olan selefi hareketlerin ya da bu hassasiyeti gözeterek yeniden yapılanmaya giden tasavvufi hareketlerin temelinde bu pratik duruma da aksülamel olma insiyakı da söz konusudur. Nitekim bu bağlamda, bu ve benzeri hareketlerin temelde İslam'ın özü ve kitabî karakteristiğini öne çıkarma arzusunun İslam'a hizmeti de yadsınamaz.

Esasen bu hareketlerin büyük küresel değişimler ve Müslüman toplumların dış güçler tarafından bir biçimde tehdit ettikleri dönemlerde daha da koyulaşan

ve sloganlaşan söylemler ürettiği gözlenmektedir. Ancak kimi zaman söylemsel bilinci aşarak bir sosyal proje dayatmasına dönüşmesi ve yer yer yazılı ve belirlenimsiz-kuralsal talepleri gereği iktidarlara işbirliği yapabilme ve iktidarı hedef alabilme gücünden kaynaklanan, kimi mekanik dizayn arzuları tepkilere de yol açabilmiştir. Bunun yanında kimi zaman da marjinalleşmeleri ve şiddet argümanı ile manipüle edilmeleri sosyolojik nüfuzunu azaltmakta, söylemlerinin gücünü kırmaktadır. Bu da bu tür çıkışların sosyal yapılara yer yer patolojik tesirler sağlamasına neden olmaktadır.

Esasen tasavvuf hareketleri içinde de tarihsel olarak bu türden marjinal çıkışlara rastlamak pek tabii mümkündür. Ancak tasavvuf hareketleri karakteri gereği mana öncelikli bir pratiğe sahip olmalarından mütevellit doğrudan bu tür yaklaşımları incelemeleri açısından daha sınırlı imkânlarla sahiptir. Özellikle Sünni tasavvuf geleneği genel manada sosyolojik olarak ısrarcı ve toplumsal dönüşümün ve İslam savunusunun inatçı birer parçası olmakla birlikte devrimci ve kısa vadede görülebilir sonuçlar almayı hedeflemez. Esasen doğası gereği de mana ve gönülden doğan bir pratik nedeniyle doğrudan maddenin evrimine dayanan bir pratiği de yoktur. O maddenin gelişimine gönül, ruh ve nefis terbiyesiyle sonuçları açısından müdahaleye daha uygun düşen meta-metodolojiler geliştirmiştir.

Böylece siyasal alanı doğrudan hedef alan bir hücumla sahip değilse de geliştirdiği metodolojilerle tüm yapıları uzun vadede derin etkilerle terbiye etmeyi hedef etmektedir ya da tarihsel sosyolojik aksı bu yönde karşılıklar bulabilmektedir. Böylece siyasal yapıların konjonktürel ve kısa süreli etkilerine karşılık bu türden yapılar derin sosyolojiyi temsil etme niteliğine kavuşmuş olurlar. Ancak sosyal yapıdaki diğer unsurlarla birlikte bir dinamo etkisi gördükleri de yadsınmamalıdır. Önemli bir ayrıntı olarak belirtmek gerekirse o da kimi tasavvuf menşeli bazı hareketler örneğin özde çatışmacı bir pratik ve söylemle tarihe zuhur etseler de uzun vadede medeniyete katkısı olan, sosyolojik tecrübede eleştirel ve bütünlükle vicdan arasında bir diyalektik meydana getiren, çeşitli araçları miras bırakması bakımından toplumsal bilince orijin ve belki amaçlarından da farklı bazı hizmetlerde bulunmak zorunda kalmışlardır.

Belki de bunun en ayırt edici niteliklerinden birisi de bu hareketlerin toplumsal bilinçte ya da toplumsal hafızada farklı bir sentezle vücuda gelmeleridir. Çizgisel olarak birbirinden farklı iki ekolün söylem ve tecrübesi toplumsal vicdanda özgün bir biçimde bir araya gelerek birbirini denetleyen ve sürekliliğini sağlayan başka bir forma imkân tanıyabilmektedir. Örneğin muhalif bir söylem, birleştirici bir söylemle aynı değerlerde toplumsal hafızada yer ederek işlevleri gereği bir bütünün ayrı parçalarını besleyen bir diyalektikle en küçük birim olan bir fertte bile zuhur edebilecek tamamlayıcı bir pratik ya da söylem üretme imkânı yaratabilmektedir (Öztürk, 2007). Belki buna ek olarak bileşenlerine zemin teşkil eden konjonktürün benzer kesitleriyle buluşan kimselere önemli birer ilham kaynağı olarak rol üstlenmeleridir.

Bu da tasavvuf hareketlerinin kullandığı araç ve beslendiği motivasyonların sonucu olarak kendi cismani tarihleriyle bile izah edilemeyecek başka bir boyutuna delalet etmektedir. Bu yüzden kimi tasavvuf tecrübelerinin çıkış macerasındaki sentez ve olaylara dayanarak indirgemeci bağlamlarıyla ele almak özelde kimi hakikatleri ibraz etmek gibi görünse de büyük resim açısından doğru bir okuma olarak düşünülemez. Aynı şeyin kitabî durumları meşrulaştırmak için tarihi hakikatleri saptırmak eğilimi için de geçerli olduğunu belirtmeliyim.

Tasavvufun sosyolojik ve siyasal değişime etkisi-tamamen olmasa da- gündelik etki-tepkiiyi aşan karakteristiği nedeniyle tüm yeni durumları daha naif ve daha yumuşak bir bağ kurma başarısı sağlamaktadır. Çünkü genel manada kâmil tasavvuf gönüldeşleri gündelik diyalektiğe asla itibar etmezler. Doğal olarak muhatıbyla maddi bir gerginlik üzerinden değil onun manası ve maddesi arasındaki gerginlikte, manasına destek veren bir rol üreterek kişinin doğrudan kendisiyle yenişmesini sağlayan özgün bir diyalektik mekanizması kurmayı başarmışlardır.

Esasen bu da örneğin fıkıh ekollerinin daha çok Müslümanlar için geliştirdikleri mekanizmaların gayr-i Müslimler için daha az değiştirici imkânlar üretmesine, buna karşılık ise tasavvuf ekollerinin -her insan için bir diyalektik vardır.-imkânına dayalı olarak İslamlaşmaya daha pratik katkılar vermesini sağlamaktadır. Ve en önemlisiyse fıkıh ekolleri genelde kendi araçları üzerinden iletişimi geliştirirken tasavvuf ekolleri karşılaştırdığı bir maddeye kendi ruhundan hemencecik üfleyebilecek sanat, şiir vb. benzeri meta-metodolojilere sahip modifikasyon gücü bulunan ayrıcalıklı nitelikler barındırmaktadır. Ancak büyük küresel değişmelerde ve gayr-i Müslimlerin işgal ve güçlü fiili etkileri karşısında çoğu kez naif karakterleri nedeniyle sosyal-bilinçdışı mahiyete dönüşerek sosyal kimliği açıkça belirleyici olma vasfında zayıflamalar meydana gelir. Yani bir beldede İslami kimlik ve geleneğin kamil manada etkin olduğunu ve gelen saldırılara karşı var olmaya kamil manada devam etmesinin tarafımızca belirlenen görelî formülü; tamamen böyle olmasa da³tasavvufun İslamlaştırıcı gücünün medresenin kendine özgü rasyonel formel bilinciyle birleşmesi gereğine zaruret eder.

İslam Tasavvufunun Sosyolojik Mahiyeti

İslam inancı tevhidi dinler geleneğini olgunlaştırıp yeniden disipline ederek, mevcut insanlık kültür ve birikimine kayıtsız kalmaksızın onu dönüştürüp katkı vermiş ya da onu yeniden içeriklendirerek insanlık ailesini, manevî değerlerin

³ Tasavvufî hareketlerinin olağanüstü dönemlerde toplumda önemli bir rol üstlendikleri çok bilinen bir şeydir. Savaş ve işgal dönemlerinde ise çoğu tasavvufî merkez ve imkânların doğrudan önemli bir güç oldukları bilinmektedir bkz. (Derin, 2006: 7-39). Ancak burada ifade edilen şey uzun vadede kültür ve kimliğin alacakaranlık bir karaktere bürünmesine tek başına yetmeyecekleri, ancak olarak da geri dönüşümü sağlamada ya da yeniden kimliklendirme rollerinin büyük olduğu vurgusudur.

maddeyi terbiye ettiği, tümücü bir kültür etrafında birleştirmeyi gerçekleştirmiş büyük bir medeniyet meydana getirmeyi başarmış bir mucizedir.

İslam medeniyeti geniş ve kuşatıcı bir karakteristiğe sahip olmasına rağmen öze ayrıntı, cevherle şekil, seflele halef ve başlangıçla süreç arasında kendine özgü meta-sistemik bağlar kurmayı başarmıştır. Kuşkusuz bu İslam medeniyetindeki tüm unsur ve üretimlerin homojen olduğu anlamına gelmez. Gerek karşılaştığı sosyolojik gerçeklik ve ona bağlı sosyo-kültürel dalgalar, gerekse oluşturduğu sistemikler ve ona bağlı kurum ve argümanlarda bir hayli çeşitlilikten bahsedilebilir. Buna bağlı olarak da çeşitli savrulmalar, marjinal ve dışlanmış üretimler de söz konusudur. İslam inancının kuşatıcı ve unsurlar arası dengeleyici vasfını zorlayan kimi zaman da konjonktüre ve küre-dönemsel çalkantılara bağlı pür-batini ya da bön-realist çıkışların yanı sıra, yıkıcı ve aykırı savrulmalar da bu süreçten kendine ait birtakım çıkışlar bulmuşlardır; ancak bunlar genel manada hiçbir zaman İslam medeniyetinin karakteristiğini yönlendirecek güce sahip olamamışlardır.

Çünkü İslam medeniyeti özü bakımından diğer tüm medeniyetlerden ayrılan ayrıcalıklı bazı özelliklere sahiptir. Bunların en başında da kuşkusuz İslam medeniyetinin özde bir ilim ve bilinç medeniyeti olma hüviyeti gelmektedir. Tevhidi dinlerin dahi İslam gibi yeterince tarihi bir ilmi gerçekle bu denli mündemiç olmaması ve genelde muğlak ve kısmen de tarihsel örgü ve geçerliliğini mitolojik bağlarla tamamlamak zorunda kalışı buna örnek gösterilebilir. İslam medeniyeti İslam inanç ve değerlerinin biricikliğini ilmi birçok mekanizmayla garanti altına almakla kalmamış, buna bağlı birçok müessese, ilmiye, disiplin ve sosyal ağlar meydana getirmek suretiyle toplum, ilim ve değerler arasında süregelen güçlü bağlar kurmayı başarmıştır. Ayrıca her türden gelişmelerle öz arasında belirleyici dinamikler geliştirecek ilmi, müessesevi ve sosyal bağlar kuracak yönlendirici mekanizmalar geliştirmiştir.

İslam tasavvufu da yukarıdaki bu belirlenimin büyük bir yönü olarak tarihte yerini almıştır. Kuşkusuz tasavvufu İslam ile sınırlamak doğru değildir, ancak şurası kesin ki İslam tasavvufu birçok etkileşime rağmen İslam terbiyesi bağlamında yeni bir disiplinizasyon olarak tezahür etmektedir. Gerek meşruiyet ibrazı bakımından gerek vaaz ettiği değerler bakımından gerekse doğasına uygun teknikleri bakımından ya da ilham verdiği pratikler bakımından derece farkıyla hemen hemen tüm tasavvuf hareketleri İslam'ın hizmetinde mananın maddeyi terbiye ettiği bir sistematığın parçası olarak önemli görevler üstlenmişlerdir.

Tasavvuf mefkûresi gerek ima ettiği anlamlar gerek tarihsel gelişimi ve gerekse içerdiği mahiyetleri bakımından çok geniş bir yelpazeyi içermektedir. Esasen bunların hepsini bu çalışmada konu etmek irrasyonel bir uğraş olurdu. Ancak sosyolojik önemi bakımından üstün körü bir izahatla bile şunları ifade etmek imkân dâhilindedir:

a. Her tasavvuf ekolünün kendine özgü tarihsel bir meşruiyet arayışı içinde olması, dikkate değer bir durumdur. Mesela hemen her tarikatın silsileler yolu-

la Peygamber Efendimize bağlanması, tarihsel olarak ispatı mümkün olmamakla birlikte (Köprülü, 2005:145), İslami duyarlığa dayalı bir meşruiyet çabası olarak görülebilir.

b. Her tarikat ayrı bir yol ve yordamı işaret etmesine rağmen bütün bunların belli rabitalarla ana ağlarda bulunduğu görülebilir: tekke ile kurumsallaşma, şeyh-mürît ilişkisiyle okullaşma, hedeflediği kâmil insan tipiyle etkili kanaat önderleri yetiştirme, topluma yönelik çok yönlü faaliyetleriyle sosyolojiyi derinden etkileme ve menkıbe, edebiyat, şiir ve musiki benzeri sanatlarla tarihsel ve küresel etkiler meydana getirme... gibi.

c. Tarikatların tarihi gelişimi ve değişimi kökünden kavrayan bir yapısı mevcuttur: zira hem içinden çıktığı kültürel öğelerle işbirliği yapan karakteristiğiyle etkin ve yerel; hem de mana evrimini merkeze alan karakteristiğiyle evrensel bir karakteri haizdir.

d. Sosyolojik çerçevede hem yerel hem de evrensel karakteri belirgin düzeyde görülebilen tarikatların esas hususiyeti ise, belki de felsefi derinliğiyle insanı şaşırtan büyük tasavvuruna paralel ve uyumlu olarak meydana getirdiği sade ama sıra dışı pratiğiyle de yaşamsallığı hedef alan çok yönlü niteliğidir.⁴

Kadim Doğuda mana, büyük ölçüde maddeyi terbiye eden en belirleyici faktördü. Belki daha ileri gidilerek şöyle de denebilir; İslam açısından gerçekte pür-madde toplumu yoktur. Zira pür-maddi uygarlığı belirleyen esas amil de negatif olarak tanımlayacağımız heva ve heves ya da nefse mutlak manada teslim olmuş, ilhamını iblisten alan bir üretim biçimidir. İşte burada İslam tasavvufu bu bulanıklığı gidermek için mananın pak, temiz ve fıtrata dayanak teşkil eden referansını Mevla'ya atfetmiş; ilmi ve ahlaki belirlenimleri olan bir yol üzerinden bu dengeyi sağlamaya gayret etmiştir. Esasen İslam tasavvufu maddeyi terbiye ederken mananın bulanık dehlizlerine de set çekmiş; onu evham ve vesveselerin kirli saldırılarına karşı da muhafaza etmiştir. Böylece tasavvufun, bir tarafıyla da mananın manayı terbiye etmesi biçiminde var olup geliştiği ileri sürülebilir.

Orta Asya'nın İslam Medeniyeti Açısından Önemi

Orta Asya'nın ne veya neresi olduğunu bir çırpıda söylemek düşünüldüğü kadar kolay değildir. Gerek siyasi olarak gerek tarihi olarak gerekse coğrafi olarak karmaşık ve değişken bazı etkiler altındadır. Gerek etnik gerekse dini dinamiği birçok etki ve bileşenden mürekkeptir (Şeker, 2010: 86-96). Orta Asya bir coğrafyadır, bir veya birkaç milletin yaşadığı bir merkez midir? Bu ve benzeri sorulara kolay bir cevap bulmak zordur. Elbette buranın (her neresiyse) koyulaşan ve öne

⁴ Bu kavramsallaştırmalar çerçevesinde sistematize edilmiş olmasa bile geniş bilgi için bkz: Gölpınarlı, 2005.

çıkan unsurları vardır ve yadsınamaz; ancak Orta Asya'nın belirleyici çok sayıda bileşenden teşekkül eden dinamik düzlemi görmezden gelinemez. Büyük resimde özellikle bizim açımızdan oldukça rafine imajlarla sunulan coğrafya, ayrıntıya inildiğinde tek bir unsurun bile örneğin Kırgızların (Erşahin, :395) kökenleri ve süreçleri hakkında çok farklı tanıların olduğunu görmek mümkündür. Esasen bu indirgemeci ve pozisyonist tarihçi yaklaşımın varmak istediği hedefe bağlı olarak çok yoğun verilere dayalı noktalar arasından mükemmel bir doğru aralığı bulabilme ya da oluşturabilme becerisine bağlı olduğu düşünülebilir. Çoğu kez bu kurguculuğun bazı noktaların arasını dahi zorlamayla tamamlayan bir perspektif ve argümantasyona yol açtığı görülebilir.

Öncelikle Orta Asya'nın tarihsel dikey unsurları, yatay ve kompleks toplumsal dokusu bakımından oldukça dinamik; çevresindeki kadim merkezlere oranla görelili olarak daha değişken nitelikler barındırdığı söylenebilir. Mesela derinleşmiş kültür imkânlarına malik bir İran ya da Çin'e (Köprülü, 1991:11) nazaran, şartlara bağlı olarak dinamik ve kompleks kimi sentezlere daha açık olduğu anlaşılmaktadır. Belki de bu sebeple özellikle İslamlaşmasından sonra Orta Asya'nın, dünyayı siyasal ve sosyolojik olarak doğrudan şekillendirdiği ileri sürülebilir. Bu bakımdan Orta Asya, her zaman için yükte de pahada da ağır bir yeryüzü bölgesi olagelmıştır. Nitekim Orta Asya, büyük hadiselerin olduğu, geleceği belirleyen şehirlerin inşa edildiği; ilim-irfan, mimari, tasavvuf ve sanat sahalarında dünyaya önemli birikimler hediye eden bir tarihe sahiptir.

Bütün bunlarla beraber Orta Asya, İslam öncesi büyük merkezlerin etkisine oldukça açık, kendi içinde de siyasal, dini, etnik ve kültürel olarak zengin ve görelili olarak da istikrarsız bir bölge olarak görülebilir. Çin, İran ve Roma gibi büyük imparatorlukların istilasına uğramış ve oldukça yüksek etkiler edinmiş, yer yer de kendi içinden karakteristiği tam olarak tanımlamakta güçlük çekilse bile genel olarak Türklerin öncülüğünde değişik ve dinamik siyasal örgütlenmeler çıkarmış, ancak büyük çalkantılar yaşamış görelili olarak istikrarsız bir coğrafyadır. Orta Asya'nın kültürel ve dini olarak birçok farklı inanç cereyanıyla tanışma imkânı bulduğu bilinmektedir. İslam ile tanışması ise bir hayli erken dönemlere tekabül eder. Fakat İslamlaşma süreci; çevresel koşullara, iç dinamiklere ve fetihle bulunan Arap-İslam ordularının geliştirdiği siyasal ve sosyal imkânlarla ve daha sonra gelişen çeşitli tasavvuf ve ilmi akımların çalışmalarına bağlı olarak oldukça geniş bir zamana yayıldığı da vakidir (Kurt, 1998:25-41).

Arap-İslam fetihlerinin yanı sıra (Gibb, 1930:16-21) İranlı derviş ve tüccarların etkisiyle İslam'la erken dönemlerde tanışan Orta Asya coğrafyası, esas olarak Ahmed-i Yesevi Hazretlerinin şahsında sembolize edilen mistik temelleri güçlü ve "halk İslamı" bağlamında tarif edilebilecek tasavvufi İslamlaşmayla kimlik bulmaya başlamıştır (Ocak, 2002:31). Nitekim Orta Asya'nın daha önceki bu dinamik ve istikrarsız dokusu İslam ile birlikte gerek siyasal gerekse kültürel olarak ve uygarlık etme dinamizmi açısından dönüşmüştür. Böylece her türden etkiye açık kültür-

rel salvolar karşısında istikrarı ve birliği bir türlü yakalayamayan bir coğrafya olan Orta Asya, İslam sonrası kararlı, derin bir kültür ve inanç formasyonu sayesinde aktif siyasal arayışlarını güçlü kültürel ve inançsal imkânlarla buluşturarak kendi içindeki karmaşayı da görelî olarak paradigmasal öğeler aracılığıyla daha simetrik hale getirebilmiştir. Daha önceki dinamik ve kompleks tecrübesi onu sahip olduğu bu yeni inanç ve kültür değerlerinin yeni durumlara ve yeni bölgelere uyarlayabilme becerisini artırmıştır.

Bu özgün yapılanmanın temelinde İslam ilimleri ve İslam tasavvufunun etkisi ise çok büyüktür. Üstelik burada gelişen tasavvufî hareketler bu bölgeyle sınırlı kalmamış bu koridor üzerinden Anadolu ve Rumeli'ye, sınırlı da olsa Hindistan'ın içlerine kadar uzanan önemli değerler üretmiştir (Ocak, 2002:38). Hâsılı bu tasavvufî İslamlaşma sayesinde Orta Asya coğrafyası ilim, sanat, mimari, sosyal organizasyon, ahilik, edebiyat ve şiir gibi büyük beşeri üretimlere kaynaklık etmiş; yukarıda sözü edilen coğrafyalara da doğrudan ya da dolaylı ama oldukça kalıcı bir etki bırakmıştır. Bu sebeptendir ki Orta Asya tasavvufî İslamlaşmasının sosyolojik sonuçları, bu coğrafyaların günümüz meselelerine de kaynaklık eden sorunsallar ve çözümler içermektedir.

Orta Asya İslam Tasavvufu ve Sosyolojik Sonuçları

Bütün bu bahsi geçen meselelerin oldukça geniş ve kapsamlı birtakım bilgilere, analizlere ve verilere ihtiyaç hissettiği bilinmektedir. Ancak biz burada öncelikle hadisenin birkaç sosyolojik sonucuna kısaca temas edecek; bunlar üzerinden kimi veri ve analizlerle meseleyi ele alacağız. Ortada büyük bir gerçek var ki, Orta Asya coğrafyasının ve hinterlandının İslamlaşmayla beraber ve sonrasında; ilim, sanat, mimari, şehirleşme sahalarında, yani umumiyetle kültür ve medeniyet açısından büyük bir hamle yaptığı inkâr edilemez. Ancak burada elbette öne çıkan en önemli olgulardan birisi, bütün bunlarla beraber tasavvuf hareketleri sayesinde şekillenen sosyolojik doku, bu dokunun ve bu sosyolojik dinamizmin bir şekilde ardıllarına ve havza dışına da etki etmesidir.

Esasen tasavvuf hareketlerinin birçoğu kü-dönemsel karaktere sahiptirler ve genişçe koridorlar üzerinden bir kültür ağı meydana getirirler. Örneğin Hindistan'da kurulan bir tarikat İslam dünyasının tümüne nüfuz edebilmekte ve hatta İslam beldesi olmayan kimi yerlere kadar uzanabilmektedir. Bugünün ifadesiyle bir çeşit merkez-şube denklemi söz konusu olabilmektedir. O çağın iletişim imkânları göz önüne alındığında hadisenin ehemmiyeti gözden uzak tutulamaz.

Burada üzerinde durulması gereken iki temel tasnif olmalıdır ve bunlar sosyolojik manada önemlidir. Birinci husus, bu tasavvuf hareketlerinin mensubiyeti, felsefi iddiaları, pratik belirlenimleri, kendine özgü özgün araçları ve kendine has kurumsal işleyişi sabit/sınırlı olmasına rağmen; nüfuz ettiği coğrafyalardaki farklı kültürlerin bilgi mekanizmalarıyla rahat iletişime geçmesi, bunları kendi bilgi ağı

ve geleneğinin terbiye metodu dâhilinde sürekli geliştirmesidir. Daha da önemlisi, bu kurumsal ve mensubiyet üzerine kurduğu ağı korumak suretiyle zamanın, mekânın ve şartların dayattığı her türlü değişime intibak edip kendini sürekli olarak yeni durumlara adapte etmesi ve araçlarını revize etmesidir.

Asıl önemlisi ve üzerinde durulması gereken ikinci husus ise, bu tarikatların nüfuz ettikleri coğrafyalarda günlük yaşam, üretim, çalışma, beslenme, âdab, erkân, ilim, irfan, eğlence kültürü ve daha yüzlerce hayat argümanı ile yarattıkları yumuşak sosyolojik auradır. Ki bu etki doğrudan sosyolojinin kültürel karakteristiğini yapılandırmaktadır. Çoğu zaman fert ve toplum katmanları bunlarla doğrudan ilişkiye, iletişime bile girmez. Hatta çoğu kimseler bunların “var”lığından da bihaberdirler. Fakat bu tasavvufi hareketler, tarikatlar sosyalleşmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak içinde yaşadıkları toplumları adeta ihata ederler.

Bunlar, manevi kanaat önderleri, sohbet halkaları, menkıbeler, sanat, şiir, edebiyat, musiki, irşat çalışmaları, loncalar... ve daha yüzlerce (mesela tebessüm) hayat enstrümanı ile içinde yaşadıkları cemiyetlerin inanç ve günlük yaşamına akıp dururlar. Zaman geçtikçe söz ve nasihatleri vecizelere dönüşür ve yayılır. Atasözü ve deyimlere dönüşen klişeler üretirler, konuşulan ve yazılan dili estetik zirvelerine çıkarırlar. İçinde yaşamak durumunda kaldıkları kültüre doğrudan veya dolaylı, pozitif ama daima derin bir müdahaleleri söz konusudur. Dergâhları, bir bakıma manevi ve psikolojik sağaltım merkezleridir ve bu zamanla bir mekanizmaya dönüşür. Kendilerine özgü inanç ve idealleriyle, kendilerine özgü mekân ve ritüelleriyle daima bir cazibe merkezi olarak toplumu eğitir ve yönlendirirler. Köklü terbiye araçları sayesinde toplumsal tasavvuru, gündelik hayatı, manevi referansları belirleme gücüne ve araçlarına sahip oldukları için de doğrudan toplumsal yapıyı ve kültürü önemli ölçüde şekillendirmekte ve etkilemektedirler. Sahip oldukları tarihsel ve geleneksel ağ sayesinde de toplumların dokuları üzerindeki etkiyi sürekli kılarak bir nevi toplumun yapı ve karakterinin oluşumunda, belirlenmesinde ve sürdürülmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Tasavvufi odakların dikkat çeken sosyolojik bir özgünlüğü de farklı coğrafyaların, farklı etnik ve sosyal kesitlerin, değişik araçlara sahip birey ve grupların sadece değerler üzerinden değil (sadece klişe inançlar üzerinden değil); pratik bir takım mekanizmalarla ve güçlü mensubiyetlerle birleşmesini, bir arada yaşamasını temin etmeleridir. Dolayısıyla tarikatlar lokal, sınırlı oluşum ve algılardan, bir medeniyet algısı ve oluşumuna doğrudan hizmet eden, çeşitli mekanizmalara sahip bir yapı inşa etmiş olmaktadır. Böylece bunlar sadece bir medeniyetin tasavvur, etkileşim ve üretimine katkı vermekle kalmazlar; medeniyete dayalı, doğrudan pratik sonucu olan, medeniyet akrabalığı yaratmayı başararak süregelen medeniyet oluşumlarının sosyolojik zeminini de sağlamış olmaktadır. Yani her anlamda manayı ete kemiğe bürümeyi, onu muşamba ve dekorda tecrübe (Açıköz, 2008:163) etmeyi başaran çok renkli bir sosyolojik durumla karşı karşıyayız.

Sonuç

Öncelikle İslam medeniyetini görünür kılan unsurlarının birbirine mutlak manada kapalı ve kayıtsız olarak tarihte ilerlediğini düşünmek büyük bir saflık olur. Kısmen birbirlerinden bağımsız kalmış üniteler olarak veya kendi içlerinde daha diyalektik bir birliktelik meydana getirmiş olsalar da, tasavvuf hareketlerinin medrese ve fıkıh hareketlerini etkilediği bir gerçektir. Aynı şekilde, fıkıh, medrese ve ilim hareketlerinin de tasavvuf hareketlerine tesir ettiği bir vakiadır.

Ama burada çok önemli bir husus söz konusudur: o da İslam toplumlarının bu mekanizmaların her türden üretimini bir şekilde sentezleyerek bünyesine intibak ettirme becericisini göstermiş olmasıdır. Bu yüzden İslam'a ait müesseselerin veya ilmi ve ameli akımların bir şekilde birbirinden beslenerek, birbirlerini besleyerek sosyolojik bir gerçekliğe kavuştuğunu ileri sürebiliriz.

Bütün bunlarla birlikte tüm bu akım ve oluşumların kendilerine özgü farklılıklarından dolayı birbirlerinde ayrı, sosyolojik bağlamda oldukça farklı işlevler ürettikleri de kabul edilmelidir. Tasavvuf hareketleri, nüfuz ettikleri mevcut sosyal yapılara çok daha kolay entegre olabilen naif araçlara sahip olmalarıyla diğer ünitelerden ayrılmaktadır. Böylece tasavvuf hareketleri nüfuz ettikleri herhangi bir medeniyet havzasının toplumsal dokusu üzerinde güçlü tesirler meydana getirmişlerdir.

Bununla beraber tasavvuf hareketleriyle beslenen toplumsal yapıların büyük küresel dalgaların yarattığı kriz dönemlerinde toplumsal kimliği korumakta güçlük çektiği de bir vakiadır. İçinde var oldukları cemiyetlerin sosyal-bilinçdışı kültürlerine sızan çok ciddi birikimler bıraksalar bile, böylesi kriz dönemlerinde süregelen medeniyet kimliğine sahip çıkmakta güçlük çekebilmektedirler. Ayrıca kriz dönemlerinde suiistimal ve hurafelerin sosyal yapıyı berhava etmesine yeterince engel olamadıkları da bir gerçektir.

Neticede, tasavvuf hareketlerinin bu nakisalarını da medrese, fıkıh ekolleri ve ilim hareketleri dengelemiştir. Bu sebeple tasavvufi İslamlaşmanın hüküm sürdüğü Orta Asya tarihine bakıldığında, tarikatların medrese, fıkıh ekolleri ve ilim odaklarıyla beraber hareket ettiklerinde kriz dönemlerinin daha sancısız aşılabildiği görülebilmektedir. Böylece tasavvuf, ilmin kuru ve ruhsuz bedenine can veren bir fonksiyon icra etmiş; ilim de tasavvufun mistik dürtülerle savrulmasına mani olmuştur. Kısacası medeniyetimizin engin burçlarında gözden çıkarabileceğimiz tek bir yıldızımız bile yok.

Kaynakça

- Açıköz, H. Mustafa, *Yesevi'ye Meta-Matematikçe Bir Bakış, Felsefi Sadalar*, Değirmen Yayın, Sakarya.
- Derin, Süleyman, 2006, "Tasavvufun Orta Asya'da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 16. İstanbul.
- Erşihan, Seyfeddin, 1998, "Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 39, Ankara.
- Gibb, H.A.R., 1930, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, Çev. M. Hakkı, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, 2004, *Tasavvuf*, Milenyum Yayınları, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad, 1991, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Köprülü, M. Fuad, 2005, *Türk Tarih-i Dinisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kurt, Hasan, 1998, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, Fecr Yayınları, Ankara.
- Ocak, A. Yaşar, 2002, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Ali, 2007, "Halk Edebiyatında Sosyolojik Temalar", *Değirmen*, Sayı: 11, Sakarya.
- Şeker, Fatih M., 2010, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.